۷۸۶

۹۲

عصامی نامہ

تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدرآبادی،

جونیر لکچرار فارسی، اونیورسٹیٔ مدراس.

اپریل سنہ ۱۹۳۷ء

PRINTED AT THE G. S. PRESS, MOUNT ROAD, MADRAS.

التماس

فتوح السّلاطین، تصنیفِ منظومِ عصامی، یکے از شاہکارہائے ادبیۂ پارسی و از نوادرو نفائسِ کتبِ تاریخ است کہ در ہندوستان تالیف شدہ. ولے 'بدبختانہ' با این قدرو قیمت و بزرگیٔ شان از چندین صد سال از نظرِ عامّۂ فضلا و ادبا مجہول بودہ است، تا بہ حدّی کہ در ہیچ از کتبِ تذکرۂ معروف، چہ مطبوعہ وچہ خطّی، از نامِ این شاعرِ شیرین مقال یاد نیاوردہ اند، و در کتبِ تواریخ ہم ہیچ مورخ از وَے اِسمے نبردہ است، اِلّا نظام الدّین احمد بخشی و محمد قاسم فرشتہ کہ بہ تالیفِ خود شان در دو سہ جائے اورا سرسری یاد کردہ اند. ہمۂ این بحث و ہرآنچہ کہ درباب این شاہکارِ ادبیہ فراخورِ گفتن بود گفتہ و آوردہ ام در عصامی نامہ کہ ہمچو یک مقدمہ ایست آن کتابِ مستطاب را. لہذا اِعادۂ آن درینجا غیرِ لازم دانستہ از آن صرفِ نظر می کنم.

وقتے کہ سال قبل بہ واسطۂ اونیورستیۂ مدراس نسخہ فتوح السّلاطین، محفوظۂ کتاب خانۂ اِندیا آفس لندن، را یافتم از وجودِ نسخۂ دیگر، ہیچ اطلاعے نداشتم. و آن نسخہ ہمچو واحدی نسخہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم
نحمدہٗ ونصلّی علیٰ رسولہ الکریم

حمدِ باری تعالیٰ

بنامِ خدامی کشایم زبان | بدان ذاتِ بخشندۂ مہربان۔
خدایا، یگانا، مہا، داورا، | جہان آفرینا، روان پرورا،
بہ وصفت نہ یاراست اندر زبان، | نہ از صد یکے شکر گفتن توان۔
بہ صنعت اگر موشگافی کنم | نیارم کہ حمدِ تو وافی کنم۔
بہ خاموشی شکرت بجا آورم، | خموشی است ورعاجزی یاورم۔

نعتِ سرورِ انبیا صلّی اللہ علیہ وسلّم

درِ دل کشایم بنامِ رسولؐ | ز درگاہِ "لولاک" جویم قبول۔
ایا سرور و خاتمِ مرسلان، | توئی رحمت از بہرِ خلقِ جہان۔
بہ ہر دو جہان رہنمایم توئی، | بہ دریائے کُن ناخدایم توئی۔
ثنایت ازین بندۂ ناسزا | چہ آید کہ گویم، بگوئی مرا؟
ثنایت بہ ایزد رہا کردہ بہ، | چہ لیسؐ وطٰہٰ است درپردہ بہ۔

در دنیا شمرده می شد، چه در هیچ از فهارسِ کتاب خانهائے مهتم ہندوستان و اوروپا، که طبع گردیده است، نسخهٔ دیگر را نشان نمی دهند. بعد از تفتیش و تجسّسِ بسیار که درین خصوص نمودم، بارے اخیراً از حسنِ اتفاق مطلع شدم که یک نسخهٔ خوشے به کتاب خانهٔ شخصیٔ مولوی محمّد غوث صاحب، در حیدرآباد دکن، محفوظ است.

فی الحال به جناب محمّد غوث صاحب نوشته از برائے عاریه دادنِ آن نسخه التماس نمودم. و ایشان از فراخدلی و به کمالِ مهربانی آن نسخه را فرستاده مرا بے اندازه خوش حال و متشکر ساختند.

در خاتمه به فرِّ توفیقِ ایزدِ کردگار امید دارم که اونیورستیٔ مدراس ہمچنین کتاب مستطابِ فتوح السّلاطین را در آتیهٔ نزدیک به طبع رساندن موفّق شود.

سیّد یوشع

مورخه ۱۰ ماهِ فوریه ۱۹۳۷ مسیحی.

به وضعِ جهان را نماند قرار؛
بلی، هر جهان است ناپائیدار،

کند بیدلی گه، گدا را گهی، — نهانی گهی، آشکارا گهی؛
به یک حال نبوَد به کس روزگار؛ — گهی دشمن است و گهی دوستار.

کنون، آن جفائے نهانی نماند،
به رویش حجابِ زمانی نماند،

ورق دورِ گردون بگردانده است؛ — هم آن بیدلی نیز در مانده است.
بیائید با من، آیا دوستان، — برم تا شما را بدان بوستان؛
بسازیم آنجا یکے انجمن، — بچینیم، آن گه، گل و یاسمن.
بیائید تا یک دو ساغر زنیم، — به دورِ قدح سرخوشیها کنیم؛
(من این نقلِ خوش در میانه نهم، — زجامِ طرب دادِ عشرت دهم)
زنام و نشانش کنم باخبر، — به باغ و بهارش شوم راهبر،
بگویم ز احوالِ آن نکته دان، — بگویم ز اوصافِ آن خوش بیان،
زگفتارِ آن نغز گوئے دکن، — ز کردارِ آن صاحبِ علم و فن،
ازان نامهٔ عالمے در گرفت، — کزان خامهٔ شاعرے بر گرفت،
ز دانائے روشندلِ خوش سیَر، — که یعنی عصامیؒ صاحب هنر،

خوشا گلشنِ هندِ جنّت نشان
چنین طوطیے زاد شکّر فشان!

خوشا دهلی آن تختگاهِ سلف — که دُرّے چنین اوفتادش به کف!

ذکرِ عصامی رحمۃ اللہ علیہ
برسبیلِ معرفی

اَلا اے بزرگان و کار آگہان، — و یا خوشنوایانِ باغِ جہان،

الا اے حریفانِ فرزانہ فر، — کہ دارید از حالِ ماضی خبر،

بہ بُستانِ معنی خرامیدہ اید، — گلانِ تصانیف بوئیدہ اید،

بخوانید اذکارِ پیشینیان، — بدانید احوالِ نام آوران،

بدانید فردوسیِؒ خوش بیان، — بدارید شہنامہ را بر زبان،

نظامیؒ و سعدیؒ شیرین زبان، — ہم آن خمسہ و نیز ہم بوستان،

بدانید ہم خسروؒ[1] و ہم حسنؒ — ہمان خوش خیالانِ شیرین سخن،

غرض یاد دارید ازینان بسے، — ولے یاد نارید از یک کسے.

دِریغا، ہمش نام نشنیدہ اید،
ز باغش یکے گل نشنیدہ اید.

نگویم، ولے، این خطائے شماست، — ہمانا خطاہائے اسلافِ ماست،

کہ گفتارِ او را نہان ساختند، — بہ نام و نشانش نپرداختند.

چو کس با کمالش نشد معترف، — بہ محرابِ نسیان شد او معتکف.

بِبُردندش از یاد مردم چنان، — کہ، گوئی، نبودہ گہے در جہان.

---

[1] امیر خسروؒ و حسنؒ بن علاے سجزی دہلوی.

نه ایدون که فردوسی نغمه خوان — به گفتار خویش آورد در بیان،
ع۱ «منش کرده ام رستم پهلوان — دگر نه یلے بود در سیستان»
چنین حرف ایدر نیاید، مگر — سخنهائے سنجیده و راستر،

صورتِ حالِ نسخۂ فتوح السلاطین که به ایمائے این بنده، به واسطۂ اونیورسٹیٔ مدراس، از کتاب خانۂ انڈیا آفس، لندن، خواسته شد، متضمنِ جدّ و جهدِ و احساساتِ بنده

همین نامۂ خوش به دستم فتاد، — دل و جانِ من شد ازان شاد شاد.
گرفتم چو زان بوستان نسخۂ، — بگفتم: «دهم در جهان نفحۂ».
چو آغاز کردم من این نامه را، — پئے نقش برداشتم خامه را،
بدیدم که کرمان بر و تاخت است — سوادِ رقم پے سپر ساخت است.
ورق در ورق نامه چون تافتم — دو سه جائے اوراق کم یافتم؛
گہے از میان بیتها رفته است، — گه از کاتبش سهو ها رفته است.
برین حال آهے درونم دمید،
زچشمم به دیرا اشک پیهم دوید،

ع۱ این بیت از شاهنامۂ فردوسی است.

زہے دولتا باد کو در کنار | بپرورد آن گوہرِ شاہوار!
چو دیدش کہ چون ماہِ تابان بتافت، | ہمی دید فرصت، چو فرصت بیافت
بصد خرّمی آن گہر در نہاد | بہ دیہیمِ سلطانِ بہمن نژاد.

تعریفِ کتاب فتوح السّلاطینِ عصامی رحمۃ اللہ علیہ بہ ابنائے زمان

عصامیؒ ہمان طوطیٔ خوش بیان، | کہ در ہند بود است شاعر یگان،
چو بر ہفت صد راست پنجاہ بود[علہ] | یکے نامۂ خوش رقم می نمود،
(شب و روز خونِ دلِ خویشتن | ہمی کرد آب از پئے این چمن)،
(نہادے یکے بوستانی اساس، | ریاحین نہ کشتے درو بیقیاس).
فتوح السّلاطین است مرنامِ آن، | یکے نغز تاریخ ہندوستان؛
چو شہنامہ و خمسۂ گنجویؒ | یکے بوستانی است در پہلوی؛
چہ بستان کہ در وے بسے خفتگان | چو گلہائے تر یافتہ تازہ جان.
چو شہنامہ و خمسہ افسانہ نیست، | بد و نیکِ شاہانِ بیگانہ نیست؛
حکایاتِ گردانِ ہندوستان است، | یکے ماجرائے ہمین بوستان است۔
ہنر بران کہ بد ملکِ ہندوستان | ولادت گہِ جدّو آبائے شان۔
یلانے کہ در عرصۂ پُر دلی | زُر ستم ربودند گوئے یلی.

علہ در ۷۵۰ھ ہجری۔

چنین نے که در وَے کسے ننگرید، ازین بوستان میوه وگل نچید.
همانا به باغش گذر کرده اند، زشاخِ معانیش برخورده اند،
ولیکن نگفته کسے کاین چنین است. نگویم که این فعل از بغض وکین است.

کسانیکه حظّے ازآن بُرده اند،
زباغِ معانیش برخورده اند،

بخوردند و بُردند او را ز یاد، به لطفیش جان را نکردند شاد:
فِرشته[1]، و بخشی[2] تاریخ دان، علیِ[3] عزیز و بسے دیگران،
فزون بهره زان نامه برداشتند، ولے وصفِ آن هیچ ننگاشتند:
یکے را پدر ز اَستراباد بود، هِرات آن دگر را بسے یاد بود.
غرض این همه از اجانب بُدند، ازآن جانبش ملتفت کم شدند.

ولیکن، چو نوبت به من در رسید،
دلِ من به سویش به غایت کشید.

شدم ساخته تا نگارم قلم به توصیفِ آن نامهٔ خوش رقم.

ذکرِ محاسنِ فتوح السلاطین و مقامِ عصامی رحمة الله علیه در شعر و ادب و فنِ تاریخ، بر سبیلِ اختصار

سخن هست همچون سرودِ خیال که خوانندش اندر سرودِ مقال؛

---

[1] محمد قاسم فرشته بن غلام علی استرآبادی، مؤلفِ گلشنِ ابراهیمی معروف به تاریخِ فرشته [2] بخشی نظام الدین احمد هروی، مؤلفِ تاریخِ طبقاتِ اکبری۔ [3] علی بن عزیز الله طباطبائی سمنانی مؤلفِ تاریخِ برهانِ مآثر۔

به حالی چنین، شاه کارے چنان! / هم از دستِ بیداد و جورِ کیان؟
زبیهرئیِ بخردانِ زمن، / زبیهوشیِ عاقلانِ وطن.
(چنین مرغ و حیف اندرین شان! / چنین طوطیِ حبسِ هندوستان)!
هم آخر ازین یادگارِ سلف / بسے نسخها رفته اندر تلف.

درین باب کردم بسے گفت و گو،
هم اندر کتب خانها جست و جو،

جز این نسخه در دهر کم یافتم / زبهرش که هر گوشه کافتم،
عجب نے که از دستِ بُردِ زمان / همه نسخها رفته اندر زیان.
ستم[1] بس که دورِ زمان رانده است / یکے نسخهٔ بس همین مانده است.
همین، و من، وجهل و نادارِیَم، / چنین نامه و این هوادارِیَم.

نظرے بر کم التفاتیٔ اهلِ دیار درین مدتِ درازِ شش صد سال

دریغا که در عرصهٔ این زمان / خریدارِ وَے کس نشد در جهان.
زشش صد فزون سالیان درگذشت / که یک چشمِ دل سوئے او وانگشت.
همین است آئینِ دورِ زمان / که دارد هنرهائے دانا نهان.

---

[1] تا حال هیچ نسخه، اسوائے نسخهٔ لندن، نیافته بودم، بحمد الله که امروز یک نسخهٔ دیگر از فتوح السلاطین در دست است۔

همان نغز گفتارِ هندوستان | که بُد شاعر و هم مورّخ یگان،
همو کش تخلّص عِصامیؒ بُود، | چو فردوسیؒ و چون نظامیؒ بُوَد:
به گفتار فردوسیِ هند او، | نظامیِ ثانی است در رنگ و بو؛
بسازد چو مجلس به آهنگِ پند | چو سعدیؒ است شایانِ صدرِ بلند؛
به طرزِ بیان راست و ساده‌تر، | بیانش مسلسل، سخن با اثر.
نوایش سُرودی است کارد سُرور، | کلامش نماید به خاطر خُطُور؛
دلِ سرد را باز آرد به جوش، | زبهرِ دلِ مرده داروئے نوش؛
هم از خوابِ غفلت به هوش آورد، | چو زنده دلان در خروش آورد؛
دل آزردگان را بسے غم گسار | رهِ زندگی راست آموزگار.
چو، در آخرِ ذکرِ هر شاهِ هند، | بیارد سخنهائے خاطر پسند،
چنان می کشد پرده از روئے کار | نماید چو آئینۂ روزگار،
بدان تا به هر جا که مردِ گزین | بگیرد ازان پندِ خاطر نشین؛
سلاست به گفتار دارد چنان | که دریائے گنگ است، گوئی، روان.

محاسن بسے هستش اندر کلام،
نیارم که اِیدر بیارم تمام:

همه علم و فن را دلش مخزنے، | چو اصحابِ یکفن به هر یک فنے؛
چه رزم، و چه بزم، و چه مهر، و چه کین، | چه رمز اندر اخبارِ دنیا و دین،
چه صورتگری، و چه سازِ بیان، | چه لطفِ معانی، چه شعرِ روان،
چه حسنِ دلآویز و ذوق و شعور، | چه ساز و سُرود، و چه راح و سُرور،

سرودے دل انگیز آمد سخن۔ — دل انگیز و جان پرورِ انجمن.
ز نثر است مر نظم خوشتر بسے، — شک آرد درین باب کمتر کسے؛
(خِرَد را اگر نثرِ خوش درخور است، — چو موزون تر است نظم، ازو خوشتر است)؛
ز نثر است الفاظِ او کم، مگر — بگوید معانی ازو بیشتر.
صداقت بود جاگزین در سخن، — به زیبائیش کم رسد هیچ فن؛
به پیرایه اش صدق تابنده است، — ازو راستی در جهان زنده است،
درو نورِ هر علم و هر دانش است، — وزو علم و فن را هم آرائش است.

همانا ست تاریخ آئینهٔ
که ما و تو از چشمِ پارینهٔ

ببینیم در روے تماشائے دهر، — چه جنگ، و چه صلح، و چه مهر، و چه قهر؛
تجارِب که در دورِ ماضی گذشت، — هر آئینه امروز تاریخ گشت.
وجودش بدارد به راهِ زمان — چراغِ تجارِب پئے رهروان؛
ضیایش پئے کاروان نور پاش، — صدایش پئے رهروان دور باش؛
مر آیندگان را کند منتبه — بر آئینِ مطبوع و دستورِ به؛
ز راهِ خطر می کند هوشیار، — به کارِ ظفر می شود پیشکار.

مر این نامه را هست تاریخ فن
که روشن نمود است آن را سخن.

نه تاریخ، بل مخزنِ پند هست — کش امثال با پند پابند هست؛
مجرّب یکے نسخهٔ جانفزا ست — یکے قند آلوده سقمونیا ست.

نمی داشت سعدی سیرِ رزم و بزم، — به "تدبیر و اصلاح" می کرد عزم؛
بدین گونہ نامہ نپرداخت است، — یکے بوستانِ دگر ساخت است.

همین نے کہ او شاعرے بود و بس، — نشد ہم مورّخ چو او ہیچ کس،
کہ یعنی در اقلیمِ ہندوستان، — (کہ آمد مروّح ترا از بوستان)،
اگرچہ مورّخ بسے خاستند — چمنہائے رنگین بیاراستند:
نظامی[1] و منہاج[2] تاریخ دان — نبشتند تاریخِ ہندوستان؛
نظامی بہ عہدِ شہے راستین — کہ خواندش التتمشِ شمسِ دین[3]؛
بہ عہدِ شہِ ناصر الدّین[4] راد — یکے طرح منہاج خوش تر نہاد۔
از آن پس عصامی[5] زکار آگہان، — بیفگند کاخے درین خاکدان؛
پس آن گہ ضیا دینِ[6] برنی ز ہند — بیاراست "تاریخ" خاطر پسند؛
سپس آذری[7] خامہ را ساز کرد، — ہمان نامۂ بہمن آغاز کرد،

---

[1] صدر الدین محمد بن حسن نظامی، مؤلّفِ تاج المآثر۔ [2] ابو عمر منہاج الدین بن سراج الدین جوزجانی مؤلّفِ طبقاتِ ناصری۔ [3] سلطان شمس الدین التتمش، ۶۰۷ تا ۶۳۳ ہجری مطابق ۱۲۱۰ تا ۱۲۳۵ مسیحی۔
[4] سلطان ناصر الدین بن ناصر الدین بن شمس الدین التتمش؛ ۶۳۹ تا ۶۶۵ ہجری مطابق ۱۲۴۱ تا ۱۲۶۶ مسیحی۔
[5] فتوح السلاطین تالیفِ عصامی در ۷۵۱ ہجری مطابق ۱۳۵۰ مسیحی۔
[6] تاریخِ فیروز شاہی تالیف ضیاء الدین برنی در ۷۵۸ ہجری مطابق ۱۳۵۷ مسیحی۔
[7] جلال الدین حمزہ آذری بن علی بن حسن الطوسی مؤلّفِ بہمن نامہ تاریخِ منظومِ سلاطینِ بہمنیۂ دکن، (متوفی ۸۶۶ ہجری مطابق ۱۴۶۲ مسیحی)۔

به معنی اصابت در ایجازِ حرف، — به گفتارِ ساده نظرهای ژرف،
چه کیف، و چه سنجیدگیِ سخن — چه تصویرِ خاموش و دردِ اندرون،
چه نقد و نظر هم به شعر و سخن، — چه ذکرِ معاش و رسومِ کهن،
چه احساسِ ملّی، چه حبِّ وطن، — چه الفت ز هندی دیار و دمن،
چه تاریخ، و افسانهٔ دلپذیر، — همه دارد آن شاعرِ بی نظیر.

از آن پس که فردوسیِ طوس زاد
یکی یادگاری به گیهان نهاد،

نظامی بیاید به بزمِ سخن، — به طرحِ نو افگند رسمِ کهن؛
وز آن پس کسی همچو وی برنخاست، — ز ایران زمین مردِ دیگر نخاست:
یکی ترک در هند آراست بزم — همی راند مُلکِ سخن را به حزم،
همان خسروِ نغمه سنجِ گزین، — همان شاعر و عارفِ پاک دین.
پس آن گه در اقصای هندوستان — (یکی طوطیی زاد شکّرفشان)
عرب زادهٔ لیک هندی سرشت، — نوازن چو طوطیِ باغِ بهشت؛
بُرو ختم شد محفلِ مثنوی؛ — عرب زادهٔ خاتمِ پهلوی!
عصامی است آن طوطیِ خوشنوا — که آمد بدین شیوه نغمه سرا.

ز رومی و سعدیِ نیکو نهاد — نکردم درین مجلسِ شعر یاد؛
کجا محفلِ شعرِ رومی کجا، — چه نسبت بدین بزم آن شیخ را!
سرودِ وی از پردهٔ دیگر است، — ز شاعر بسی پایه اش برتر است.

عِصامیؒ در اثنائے این داستان
از اجدادِ خود ذکر کرده چنان

که وقتے (وزیرے به بغداد بود، محیطِ کرم معدنِ داد بود.)
(به دستش همه حلّ و عقدِ دیار سپرده سلاطینِ آن روزگار؛)
(در آن مُلک قرنے وزارت براند، جهان فخرِ مُلکِ عِصامیش خواند؛)
(مدارِ ممالک بُد از هوش و رائے، ضمیرش به هرباب مشکل کشائے.)
(کسے کو بگشتے در آن مُلک شاه، وزیرش بکردے در آن تختگاه،)
(نه بے رائے او هیچ رائے زدے، نه بے علمِ او دست و پائے زدے؛)
(هم آخر شنیدم در آن تخت گاه یکے مردِ خود رائے شد پادشاه.)
(وزیرِ گزین پیشِ آن شهریار یکے رائے زد اندر آن روزگار.)
(همان شاه، چون مردِ خود رائے بود، ز رائے متینش عُدولے نمود.)
(وزیرِ گزین چون چنان حال دید، شنیدم کز آن تخت گه مُهره چید؛)
(رخ آورد در سمتِ هندوستان، ابا خیل و اتباع و با دوستان.)
(همان شاهِ خود رائے و ناپخته مرد بسے خواست عذرِ خطائے که کرد؛)
(بدان تا وزیرِ مصفّا ضمیر در آن مُلک گردد سکونت پذیر؛)
(ز خود رائیش صاحبِ هوشیار چو آشفته بُد اندر آن روزگار،)
(ز جهدش، شنیدم که، کم بازگشت، سوئے کشورِ هند دمساز گشت.)
(چو دستور از آن ملک بیرون فتاد، شنیدم، در آن مُلک بس فتنه زاد.)

به دَورِ سه گان[1] بهمنی شهریار — بپرداخت منظومهٔ آبدار؛
زبعدش تواریخ هندوستان — فراوان نبشتند نام آوران،
چو احمد[2]، چو قادر[3]، چو بوالفضل[4] نیز — نظام[5] و فرشته[6] زاهلِ تمیز؛
ولیکن عِصامیؔ زچوگانِ فن — ربوداست گوئے ازین انجمن؛
به اِقلیمِ تاریخ شاه است او، — درین بزمِ انجم چو ماه است او؛
درین فن برآئینِ روشندلان — کُشد پرده از روئے کارِ جهان؛
سُرودے سراید به فرخندگی، — (دهد مُردگان را زسرزندگی).

ذکرِ دَرنَسَبِ عصامی، رَحمة اللّٰه علیه، وکیفیتِ آمدنِ نیاگانِ او در هندوستان

شنیدم شهے از شهانِ عرب، — که نعمانِ مُنذِر بُد اورا لقب،
به حیره، که بُد از بلادِ عراق، — همی راند ملکے به صد طُمطُراق.
به نزدیکِ آن شاهِ فرخنده کام — یکے حاجبے بود نامش عصام،
یکے با وفا راستباز و امین، — خصالش پسندیده، طبعش گزین؛
به نیکی چنان بُد برآورده نام — زدندے مَثَل هم به نامِ عصام.
عِصامیؔ از اولادِ آن مرد بود — ازآن رو به وے نسبتے می نمود.

---

۱ سلطان احمد شاه، سلطان علاء الدین ثانی و سلطان همایون بهمنی: ۸۲۵ تا ۸۶۵ھ مطابق ۱۴۲۲ تا ۱۴۶۱ مسیحی) ۲ ملا احمد تتوی مولفِ تاریخِ الفی۔ ۳ عبدالقادر بدایونی مولفِ منتخبات التواریخ ۴ ابوالفضل مؤلفِ اکبرنامه۔ ۵ نظام الدین احمد بخشی مؤلفِ طبقاتِ اکبری۔ ۶ محمد قاسم فرشته مؤلفِ گلشنِ ابراهیمی۔

یکے پورِ او بود صدر الکرام رح، ظہیرِ ممالک شد آن شاد کام۔
وکیلِ درِ ناصرالدین[1] ہمو، یلے ارجمند و سکر نام جو۔
ہم آن عزِّ دین رح، پورِ صدرالکرام، نہالے بُد از گلشنِ بو عِصام۔
بہ دَورانِ بَلبَن ہمان عزّ دین یکے بُد ز سر لشکرانِ گزین۔
بُد آن مرد جدِّ عِصامیؒ ما، ہمان نکتہ دانِ گرامیؒ ما؛
مراین نسبہ را داد او پرورش کہ تا شد عصامی رح جوانے اَرِش۔

عِصامی رح از احوال و نامِ پدر
نداداست ما ہیچ گونہ خبر۔

گر فوت شد باب آن نونہال چو بود او یکے طفلکے خُرد سال۔
ز نامِ خودش ہم درین داستان نداداست ذرہ ہیچ جائی نشان۔
"عِصامیؒ" است اورا تخلّص نہ نام، بود نسبتے ہم بہ نامِ عِصام۔

ذکرِ آمدنِ عِصامی، رحمۃ اللہ علیہ در دولتاباد، متضمّن کیفیّتِ آبادانی و بازخرابیِ آن شہر و دیار از دستِ سلطان محمّد بن تغلق شاہ، و خروج کردنِ سران بروی

بہ نزدیکیٔ ہفصد و بیست و ہفت یکے قہرِ شاہی بہ دھلی برفت:

---

[1] سلطان ناصرالدین بن ناصرالدین بن شمس الدین التتمش (۶۳۹ھ تا ۶۶۵ھ مطابق ۱۲۴۱ تا ۱۲۶۶ مسیحی)۔

(وزیر گزین سر به ملتان کشید)
(چو خیلش تمامی به ملتان رسید)

(ازآن خیل قومے به ملتان بماند، دگر خلق با وے به دہلی براند.)
(چو نزدیکِ دہلی درآمد وزیر، شنید این خبر شاہِ روشن‌ضمیر)
(کہ آمد ز بغداد یک مردِ کار کہ بود ست دستورِ آن خوش دیار.)
(شنیدم، ز دہلی خرامید تفت، بہ تعظیمِ او چند فرسنگ برفت.)
(وزیرِ گزین ہم در اثنائے راہ بہ صد خرّمی کرد پا بوسِ شاہ؛)
(بسے پیشکش پیشِ خسرو کشید، پذیرفت ازو شاہِ اختر سعید)
(وزآن پس بہ صد لطف بنواختش، ہمان روز دستورِ خود ساختش.)
(دگر روز فرخندہ دستور و شاہ خرامان رسیدند در تخت گاہ.)

(بسے سال آن شاہِ روشن‌ضمیر)
(ہمی راند مُلکے بہ رائے وزیر)

(ہم آخر بر آئینِ کارِ آگہان ببردند رختے ز دارِ جہان.)
(ازین کوچگہ ہر یکے ناقہ راند وز ایشان بجز نامِ نیکو نماند.)
(بہ کُرسیِٔ پنجم مرا بالیقین نیا آمدے آن وزیرِ گزین.)
(دعایش مرا روز و شب یاد باد، روانِ عزیزش زمن شاد باد.)

ہمان فخرِ مُلکِ عصامی نسب،
کہ آمد بہ ہند از عراقِ عرب،

عِصامیؒ ما را نیا می‌شد او، بہ حَسَبِ نَسَب جدِّ جدّش بُد او.

در آن تخت گه چون عِصامیؒ رسید،
به ناچار آنجا سکونت گُزید۔

(هم از خلقِ دهلی که حُشرے رسید، درین بوم و بر رونقے شد پدید۔)
(ز دهلی گُروهے که ابتر شدند، فراهم درین مُلک و کشور شدند۔)
(همه شهر و کشور، چه کوه و چه دشت، چمن در چمن، کاخ در کاخ گشت۔)
(بسے رُست سبزه ز صحرائے او، سرِ چرخ گشت از تماشائے او۔)
(سوادش چو بُستانِ شدّاد گشت، خطابِ نوش دولتاباد گشت۔)
(بسے اہلِ دولت در آن شهر ماند، از آنش جهان دولتاباد خواند۔)
(ز هر جنسِ خَلق از نواحیٔ هند، در آن شهر گشته سکونت پسند۔)
(ز هر سو دَرُو خلق آورد رُوے، همه شهر معمور شد کو به کوے۔)

چو یکچند بگذشت ازین ماجرا،
همان پورِ تغلق، شهے ناسزا،

دگر باره (تیغِ جفا بر کشید، به سلکِ ستم خلق را در کشید؛)
(درِ بند از ظلم یکسر کشاد، ولے نام او "بندِ عدلی" نهاد؛)
(ز هر یک طلب کرد مالے به زور، همه کشور افتاد در شرّ و شور؛)
(به شدّت همی کُشت هر خسته را، شکنجه همی کرد هر بسته را؛)
(عوانان به هر جانبے تاختند، بسے خانه از بُن بر انداختند؛)
(همه شهر از آن فتنه پامال گشت، همه خلق از ظلم بے حال گشت؛)
(اسیر آمده یک به یک منعمان، گدائی کُنان در به در مُکرمان؛)

همان پورِ تغلق[عله] ستمگاره مرد،   که بر خلق بیداد هموار کرد،
روان کرد در جانبِ دیوگیر   همه خلقِ دهلی به صد دار و گیر.
جدا گشته ناچار از خان و مان   زن و مرد هر یک چه پیر و جوان،
همه اهلِ دهلی سوئے دیوگیر   برفتند با نالهٔ زار و زیر.

ابا مردمِ شهر آن عزّ دین،
که بود ست نود ساله پیرِ گزین،

به جورِ همان شاهِ ظالم سرشت   به صد غم بهشتے چو دهلی بهشت.
به تلپت، که بُد اوّلِ منزلے،   چو آمد همان پیرِ صاحبدلے،
روان را روان کرد تسلیمِ حق،   روان گشت خود سوئے تسنیمِ حق.
چو جانِ عزیزش بر افلاک شد،   تنِ خاکیش در تهٔ خاک شد،
عصامیؒ پس از گریهٔ هائے هائے   به ناچار با خلق شد ره گرائے.
چو با خلق او همرهی می نمود،   مگر، هفده یا شانزده ساله بود.

همی رفت آن خلق، بے ساز و برگ،
ز پس قهرِ شه بود در پیش مرگ.

ز سختیٔ ره مُرد مردم بسے،   رسیده به لب جانِ هر یک کسے.
هم آخر کشیده بسے رنجِ راه،   رسیدند عُشرے به نو تخت گاه
که بنهاد شه دولت آباد نام   وزین پیش دیوگیر خواندش عوام.

عله سلطان محمد بن تغلق شاه: سنه ۷۲۴ھ تا ۲۰ رصفر سنه ۷۵۲ھ مطابق سنه ۱۳۲۴ تا ۱۷ رمارچ سنه ۱۳۵۱ مسیحی.

ز خونریزِ آن ظالم بد نهاد | به دکهن بسے شور و غوغا فتاد.
خروجے بکردند خلقِ دکن، | گرفتند یکسر دیار و دمن.
[علہ] سرے را درآن ملک کردند شاه، | به سر بر نهادند زرّین کلاه.
(شد آن شاه را ناصرالدین لقب | که بود دست با هوش وهنگ و ادب.)

چو آن پورِ تغلق شنید این خبر،
بیامد به دکهن به صد کرّ و فر،

سپاهِ همان ناصرالدین شکست، | بسے را بکشت و بسے رابست.
چو مر ناصرالدین چنین حال دید | به دیوگیر با لشکرِ خود خزید.
تعاقب کنان آمد آن شاهِ دون، | همان روز بگرفت حصنِ برون.
بسے خون و ناموسِ مردم بریخت، | نیارست کس زان مصیبت گریخت.
(به شش ماه درکشورِ دیوگیر | برآمد ز مؤمن به هر سو نفیر.)
(ز خونِ مسلمانِ توحید خوان | دگر باره طوفان شد اندر جهان.)
برآمد یکے یل درآن اضطراب | که نامش حسن شد، ظفرخان خطاب،
(بزد همچو مردان به میدان قدم، | رهانید این ملک را از ستم،)
پس آن که به دیوگیر او گشت شاه، | بپوشید تاج و برآمد به گاه.
(علاء الدین آمد مر او را لقب | که هم بهمنے بود و بهمن نسب.)
ز عدلش دکن تازه شد سر به سر، | چمن در چمن شد همه بوم و بر.

علہ اسمٰعیل مخ۔

(بسے سر در آن حادثہ سر نہاد، بسے تن در آن واقعہ جان بداد.)

از آن پس در اقصائے ہندی بلاد
(بہ ہر جانبے قحطِ مہلک فتاد:)

(درآمد بہ اولادِ آدم کمی، ہمی آدمی خورد مر آدمی.)
(بہ ہر جا زرے بود شد کیمیا، بہ ہر جا کہ بدغلّہ شد توتیا.)
(نہ بر کس درم، نے فراخیِ سال، شد از تنگدستی جہان پایمال.)
(کسے کز ستمہائے خسرو برست، شد از قحط و افلاس در خاک پست.)
(جہان غرق می شد بہ گردابِ غم، بسے خلق می شد بہ ہر روز کم.)

چو از قحط و افلاس مردم برست
بہ خون باز آلود آن شاہ دست،

زدھلی (عوانانِ مردم شکار روان کرد در ہر طرف شہریار)
(کہ از ہر قبیلہ برآرند گرد، تہِ خنجر آرند ہر جا کہ مرد،)
(ستانند اموال از منعمان، ربایند املاک از مکرِ مان،)
(بہ ہر جا سرے ہست گردن زنند، بہ ہر جا کریمی است مفلس کنند.)
(اسیر آمدہ ہر کجا سر کشے، زدہ، ہر کجا خانہ، آتشے.)
(عقوبت بہ ہر جانبے می گذشت، چہ شہر و چہ کشور، چہ کوہ و چہ دشت.)
(بسے مرد زیرِ شکنجہ بمرد، بجست آن کہ زین بوم و بر رخت برد.)،

زبیدادِ خسرو بہ ہر کشورے
برآورد سر ہر کجا بدسرے.

به خلوت همی گفت با خود نهان،
(ز تاریخِ شاهانِ هندوستان)

نگارم یکی نامهٔ دل پذیر، | شوم پس به سوی حرم راه گیر.
ولیکن حریفی همی بایدم | که از لطف او دل بیاسایدم،
(برآید به گردم به هر صبح و شام | شود جمله مطلوبم از وی تمام.)
بدین سان همی کرد بس گفت و گو | (شب و روز می گشت در جست و جو)
(که یابد از آن گونه موزون حریف | کزو گردد آسوده طبعِ ظریف.)

هم آخر به روزی در آن روزگار
بهاء الدین آن قاضیِ نامدار،

که بُد حاجبِ قضیه در دیو گیر، | به گستردنِ داد گشته شهیر،
(به هر قضیه چون دید رایش صواب | شهش حاجبِ قضیه کرده خطاب.)
که یعنی همان شاهِ بهمن نژاد | علاء الدین آن صاحبِ عدل و داد،
غرض خواند بر خویش آن نامدار | عصامیِّ ما را در آن روزگار.

عصامی چو آمد بر ایوانِ او،
برفت اندرون تر به دیوانِ او.

(بدیدش چو آن قاضیِ نیکنام، | قدم زد به تعظیم او چند گام.)
گهر از زبان بر سر افشاندش، | به صد لطف بر صدر بنشاندش.
(نشستند چون رو به رو یک دگر، | بدادند از حال و ماضی خبر.)

در سببِ نظمِ فتوح السلاطین، و ذکرِ بربستنِ عصامی آرزوئے دل بہ وسیلۂ دستیاریِ قاضی بہاء الدینؒ صاحبِ قضیہ

عصامیؒ درین عرصۂ بیست سال — همی دید جز رَوندِ پایمال.
بر آن بیست یک سالِ دیگر گذشت — بدان سان که طوفانِ غم برگذشت.
سُده هشت و چل سال بر هفت صد، — همش سن گرہ سی و هفتم برد،
که بگذشت چندین بلائے ستم، — همه خلق شد غرقِ دریائے غم.
چو چشمش بدید این چنین رستخیز — دلش شد پئے خلق خونابه ریز،
چنان آشنائے یمِ درد شد — که یکسر ز کارِ جهان سرد شد.

چو عمرش در آمد به نزدِ چهل،
یکے رائے زد او هم آخر به دل

که از هند یکسر گزیند سفر، — به عزمِ حرم سخت بندد کمر.
وے خواست کش یادگارے بہ ہند — گذارد و گردد مراحل پسند۔
یکے یادگارے ز گنجِ هنر۔ — یکے گنجدانی ز دُرّ و گهر.
درین دم نه فرزند بودش نه زن — نه میلش ازین پس به زن خواستن.
چو آن گرد بادے به دکهن فتاد — سوادِ دو دیوانش هم شد به باد.

ابا مدح پیشِ شہ نامجو — بدین سان خودش عرضه کرد آرزو:-

(مرا هست رازے درین کاروبار — بگویم اگر شه دهد زینهار:)

(شنیدم، چو فردوسیٔ هوشمند — در اوراقِ شهنامه شد نقشبند،)

(پس از یاریٔ حضرتِ کبریا — مدد یافت از روضهٔ مصطفاؐ.)

(چو با خود درآمد به گفت وشنید، — بسے یاری از شاهِ غزنین رسید.)

(شب و روز محمود از حالِ او — بکردے بصد آرز وجست وجو،)

(به هر لحظه پاسِ دلش داشتے، — ذِ شرم یک زمان، نیز، نگذاشتے.)

(چو فردوسی این روزِ بازار یافت، — دلِ شاه محمود درین کار یافت،)

(به صد خرّمی خامه را برگرفت، — رهِ کندنِ کانِ گوهر گرفت؛)

(تواریخ ایران وتوران نخست — ز پیرانِ تاریخدانان بازجست؛)

(نهانی یکے مجلسے ساز کرد، — دلِ خویش با طبع همراز کرد؛)

(پس آن گه یکے نامهٔ خوش نبشت، — بیاراست آتش کده چون بهشت.)

....

(شنیدم، کز آن نامه مقصودِ وَے — ز درگاهِ شه بود اقلیم رَے.)

(چو مقصود شاعر به دامن ندید، — فقّاعے تُرش از عطایش خرید.)

(نه امروز محمود بینم به جاے، — نه فردوسی آن گنجِ گوهر گشاے،)

(همان نامه بینم که در روزگار — بماندست از نامِ شان یادگار.)

(جهان تاکه باقی است، اندر جهان — به شهنامه باقی است نامِ شهان.)

بگفتے عصامیؒ حریفے چنان .
چو دریافت مردے شریفے چنان ،
(به صد عیش در پیشِ آن ذو فنون ‌ ‌ ز گفتارِ خود خواند شعرے فزون.)
(چو از روئے او یافت خوش فالِ خویش، ‌ ‌ برو گفت هم قصّهٔ حالِ خویش.)
بهاءالدّین آن قاضئ دیو گیر ،
(که بُد نظم و نثرش طبیعت پذیر)
(بگفتا، چنین بلبلے خوش نوا ‌ ‌ به گلزارِ فردوس باشد سزا.)
(چنیں مرغ حیف است در بوستان، ‌ ‌ چنین طوطی و حبسِ هندوستان!)
(سزائے چنین بلبلے لاله زار ‌ ‌ نباشد مگر مجلسِ شهریار.)
همان دم ببردش به درگاهِ شاه، ‌ ‌ رساند آن گهر را به شاهی کلاه.

بردنِ عصامیؒ به درگاهِ سلطان علاءالدّین حسن بهمن شاه، آرزوئے نامه نبشتن از تاریخ شاهانِ هندوستان، در اتّباعِ شاهنامهٔ فردوسی

عصامیؒ گرفت آن گهے خامهٔ . ‌ ‌ که تا در سخن نو کند نامهٔ .
چو از حمدِ باری و نعتِ نبیؐ ‌ ‌ بپرداخت نغمه به شیرین لبی ،
بگفت آن گهے مدحتِ شاه هم، ‌ ‌ (که اسلام را او خرید از ستم)!

گه از گاه در بارهٔ نامه اش — گهرها بسُفت است از خامه اش.

ازان چند گوهر که بایسته است، — بیارم درینجا که شایسته است.

همی آیدم خوش که در این میان — کند صنعتِ خویش صانع بیان.

ازان روے چند از مقالاتِ وے — کنم دَرج برچیده زابیاتِ وے:-

(اَلا اے هنر پرورِ تیز هوش،)
(که داری بر افسانهٔ بنده گوش،)

....

(من اینک درین گنجدانِ غریب، — که از عالَمِ غیبم آمد نصیب،)

(چو فرصت ندیدم به صنعت گری — ضرورت قلم می زنم سرسری.)

....

(به نزدیکِ روشن دلان روشن است)
(که عرضِ معانی چه مشکل فن است.)

(نهانی چه خونا به باید چشید — که سنجیده یک گوهر آید پدید.)

(ز وزنِ معانی و لفظِ فصیح — به صد فکر یک نکته گردد صحیح.)

(وزآن پس سلاست بباید دَرُو، — قوافیِ شایسته شاید دَرُو.)

(چو یک جا فراهم شد این چند چیز، — بباید دَرُو صنعتے چند نیز.)

(پس آن گه یکے بیت گردد تمام، — شود مایهٔ مردِ صاحب کلام.)

....

(دو شاعر درین فن، چو کار آگهان، — ربودند گوئے کمال از جهان،)

(رہی ہم زیزدان چو توفیق یافت،)
(زنعتِ نبیؐ راہِ تحقیق یافت،)

(کنون خواہد از ایزدِ کاردان — دلِ شاہ برحالِ خود مہربان.)
(اگر لطفِ شہ دست گیرد مرا، — بہ مداحیٔ خود پذیرد مرا،)
(زتاریخِ شاہانِ ہندوستان — نگارم یکے نامہ چون بوستان.)
(موشح بہ طغرائے شاہش کنم — بہ ہر کشور آن گاہ زاش کنم.)
(چو این نامہ گردد بہ نامت تمام — شود منتشر در ہمہ خاص و عام،)
(کشاید فُقاعے بہ نامت جہان، — بہ عزنین برندش زہندوستان.)

(ازین نامہ اے خسروِ کامران!)
(بہ داورِ دانائے رازِ نہان،)

(کہ مقصودِ من نیست جز اتباع، — نہ زَرے خواہم از شہ نہ وجہِ فُقاع.)

عصامیؒ ببُرد این چنین آرزو
بہ درگاہِ آن خسروِ نام جو.

یقین آن کہ چون این شرابِ سُخن — بنوشید آن شاہِ فرخندہ فن،
"دلِ شہ از آن نکتہ آگاہ شد، — از آن آرزو آرزو خواہ شد."

ذکر در کیفیتِ تصنیف و پذیرائی فتوح السلاطین و مشقتِ عصامیؒ

عصامیؒ درین نامۂ دل پذیر، — کہ ہیچش نبینم بہ عالم نظیر،

لے این بیت از نظامیؒ گنجوی است۔

(حدیثے کہ بشنیدم از باستان، کشیدم بہ نظمش درین داستان؛)
(دگر آنچہ اندر کتب یافتم، سراز درجِ آن نیز کم تافتم؛)
(پراگندہ بس دُرِّ قیمت گران کشیدم درین سلک چون ناقدان.)
(بہ تحقیقِ افسانہائے کہن ببردم بسے رنج در ہر سخن؛)
(حکایاتِ شاہانِ ہندوستان طلب کردم از باخرد دوستان،)
(ہمہ با تواریخ کردم رجوع، چو دیدم موافق اصول و فروع،)
(کشیدم درین سلک ہر یک گہر، بہ جائے کہ دیدم سزاوارتر؛)
(دگر گوہرے زان گہرہائے ناب چو دیگر گہرہا ندیدم خوشاب،)
(زفیضِ ہنر کردمش آبدار، وزآن پس درین سلک دادم قرار؛)
(بدان تا بہ ہر جا کہ گوہرشناس بگوید مرا آفرین بے قیاس،)
(پس از آفرینم بگوید دعا، مرا خواہد آمرزشے از خدا.)

(چو کردم شہِ[1] گنجہ را پیروی،
بہ نامش زدم سکۂ خسروی.)

(ہم از قوّتِ منصفانِ کرام آقالیمِ عالم گرفتم تمام.)
(چو این نامۂ خوش بہ پایان رسید، دُرُودم زکشورکشایان رسید)
(سلاطینِ عالم صباح و مسا مبارک گرفتند این نامہ را.)
(شہان را چو دیدم از و فتحیاب فتوح السلاطینش کردم خطاب.)

---

[1] نظامی گنجوی.

(یکے[1] جلوهٔ داد طاؤس را، چو فردوس آراست مرطوس را!)
(دوم[2] بلبل آورد اندر نوا، شرف داد مرگلشن گنجه را.)
(بکردم من آن هر دو را پیروی، شدم پیرو ہر دو در مثنوی!)
(چنان شاد شد روئے ایشان زمن، کز اقبال این ہر دو صاحب سخن)
(زطاؤس[3] و بلبل[4] به ہندوستان یکے طوطیے زاد شکر فشان.)

(اگر پیر طوسی ز آدم گرفت،)
(بسے گفت افسانہائے شگفت،)

(رسانید ختمش به محمود راد که حق ملک دنیا و عقباش داد.)
(من از آدم و تا به محمود نیو، که بود ست در ملک غزنین خدیو!)
(نخستین درین نامه با زیب و فر به دیباچه آورده ام مختصر!)
پس از عهد محمود تا عهد شاه[5] نبشتم همه قصهٔ سال و ماه.

(نسب نامهٔ جمله شاہان ہند نبشتم درین نامهٔ شه پسند.)

(ہر آن قصه کز راویانم رسید،)
(ضمیرم ز در جش گزیرے ندید،)

---

[1] فردوسیؒ۔ [2] نظامی گنجوی۔ [3] شاہ نامہ۔ [4] خمسۂ نظامی گنجویؒ۔
[5] سلطان علاء الدین حسن بہمن شاہ، والئ دکن۔

به پایان رسانید این نامه را، شکست آن گهے گرم هنگامه را.
بدان زود شعری چنین شاهکار، که ابیات دارد دَه و دو[1] هزار،
مهے پنج و نُه روز چون بر درنج، ز دُرهائے شهوار بنهاد گنج.
پس آن گاه آن مردِ عالی همم یقین آن که بگرفت راهِ حرم.
دگر باز نامد در اقصائے هند، همان جائیگه گشت خاطر پسند.
دران نسخه کز لندن[2] آید به دست،
که گه گاه از درمیان ناقص است،
شمردم سراسر چو ابیات را، سه[3] و بیست تا بود و یک کاف و حا.
که یعنی شد از دُرِّ قیمت گران صدے چار و هفتاد و دو در زبان.

ذکر در اشارتے که از قلمِ عصامی رحمة الله علیه بر سبیلِ پیش گوئی رفته است

ز کلکِ عصامیؒ روشن ضمیر، در اوراقِ این نامهٔ دلپذیر،
برفت است اشارت به سوئے کسے. بکردم من اندیشه در وَی بسے
که سوئے که راجع بُوَد آن ضمیر، که رفت است از آن مردِ روشن ضمیر
عجب آمدم زان اشارت که رفت، اشارت بُوَد یا کرامت که رفت!
گذشت است شش صد فزون سالیان که حرفے بگفت است اشارت کنان!

---

[1] دوازده هزار ۔ [2] نسخهٔ کتاب خانهٔ انڈیا آفس، لندن۔
[3] یعنی یازده هزار، پانصد و بیست داشت.

(شب و روز دیدم کہ پیر و جوان)
(قدم می زنند اندرین کاروان)

(ہر آن دم کہ چون صبحدم می زنند — درین راہ چندین قدم می زنند)
(کسے نیست آگہ ز پایانِ راہ — کہ در پیش گوہست یا ژرف چاہ)
(رہے مشکل و رہروان نوسفر — شبِ تیرہ و اژدہا بر گذر)
(درین رہ من امشب چو دیدم بہ راز — کہ ہم شب دراز است و ہم رہ دراز)
(در افسانہ گشتم چو کار آگہان — کہ آسان شود کار بر ہمرہان)
(بسے گفتم افسانہائے دراز — چہ اندر حقیقت چہ اندر مجاز)
(پئے رہروان توشہ پرداختم — پئے ہمرہان مرکبے ساختم)
(عجب مجلسے اندرین کوچگاہ — مرا شد میسر در اثنائے راہ)
(کہ در وے مہیا بود جملہ چیز — مے و مطرب و نقل و معشوق نیز)

ذکر درِ آغاز و انجامِ فتوح السلاطین و عددِ اشعارِ آن کتاب

عصامیؒ چو این نامہ آغاز کرد — سرِ حرف چون بخردان باز کرد
ز ہفصد فزدن راست پنجاہ بود — مبارک مہے و شبان گاہ بود:
شد[1] آغاز در بیست و ہفتِ صیام — کہ آرش، شبِ قدرِ خیر و سلام.
بہ[2] ہفصد چو پنجاہ و یک بر فزود — کہ اوّل ربیع و ششم روز بود

[1] ۲۷ رمضان ۷۵۰ھ ہجری مطابق ۹ دسمبر ۱۳۴۹ مسیحی۔
[2] ۶ ربیع الاوّل ۷۵۱ھ ہجری مطابق ۱۴ مئی ۱۳۵۰ مسیحی۔

جوابِ آن اشارت بہ حضرتِ عصامیؒ
از طرفِ این بندہ

اَیا خوش نَفَس عارفِ پیش بین،
اَیا مہربانِ میزبانِ گزین،

کہ انگندهٔ در رہِ کاروان رُباطے شگرفے زسحرِ بیان؛
در آنجا یکے پہن خوانِ کرم بچیدی پئے میہمانان بہم،
نہادی ز الوانِ نعمت تمام، بدادی صلائے بہ ہر خاص و عام؛
پئے خلق نُزہتگہے ساختی، ہزاران دَر و غُرفہ پرداختی؛
کز آن خوان ز ہر گونہ نعمت خورند، ز غُرفہ تماشائے منظر کنند.
ولے، اے سخن گوئے صاحب کمال، درین عرصهٔ شش صد و اند سال،
برین مائدہ زَلّہ بندان بسے، درین جائیگہ ہر کس و ناکسے،
ازین کاروان ناسپاسان فزون، بدین غُرفہا میہمانانِ دون
فرود آمدند و بپرداختند، حقِ نعمتت، لیک، نشناختند.

اَیا عارف و شاعرِ پاکباز،
ازین کاروان من پس از دیرباز

یکے میہمانم بدین غُرفہ در ولیکن ز علم و ہنر بے خبر.
مریدِ تو اَم ہم ثنا خوانِ تو کہ نان ریزہ چینم ہم از خوانِ تو.
ز نُزلِ معانی درین خوش رُباط بہ خیلے دلم آید اندر نشاط.

همان حرف باشد یکے پیش گفت،   که هم از زبانش بباید شنفت.
در آرم همان فصل اینجا تمام   که گفت است آن مردِ صاحب کلام:۔

(ذکر در استنصافِ تصنیف و عرضِ مصنّف)

(الا اے خردمندِ گوہر شناس،   که پاشیدهٔ گوہرِ بیقیاس)
(به باغِ معانی گذر کردهٔ،   زشاخِ تصانیف برخوردهٔ)
(دمے گوش بر قصّهٔ من بنه،   اگر جائے انصاف است انصاف ده:)
(مرا دو چنین خشک سالِ ہنر   بیفتاد سودائے باغی بسر.)
(به نُه روز و شش ساعت و پنج ماه   شروعے نمودم به بیگاه و گاه،)
(شب و روز خونِ دلِ خویشتن   همه آب کردم پئے این چمن،)
(نهادم یکے بوستانی اَساس،   ریاحینِ کشتم درو بیقیاس،)
(نگه کن درین گلشنِ دلکشا   که تازه بود هر صباح و مسا.)
(به رونق شد اَقصائے ہندوستان،   گلے نو شگفت اندرین بوستان.)
(پئے خلق نزہتگہے ساختم،   رباطے درین ره بپرداختم.)
(درو غرفه کردم ده و دو ہزار   چو گلزار هر یک به وقتِ بہار،)
(بدان تا به هر غرفه صاحبدلے   به اُنسِ معانی کند منزلے.)
(گر مهمانے به یک غرفه در   در آید ز مردانِ صاحب ہنر!)
(ز نُزلِ معانی درین خوش رباط   زمانے دلش آید اندر نشاط؛)
(عجب نے کز اقبالِ آن میهمان   قبولِ دو عالم شود میزبان.)

واحساسات والتماسِ این بنده

همان اوّلین نغمه سنجِ دکن، که زد پنج نوبت به مُلکِ سخن،
چو اندر سخن نامهٔ تازه کرد، جهانے زگفتش پر آوازه کرد،
همان نامه بگذاشت بر جائے خویش، به سوئے حرم کرد پس رائے خویش.
مر آن نامه آن گه در اقصائے هند به هر جا همی بود بس دل پسند.
زمانه، بدان سان که آئینِ اوست، چو پیچید آن نامه را داشت دوست،
زیاری گذشت و بپیچید روے، زبد راهیَش گشت پرخاش جوے؛
پس آن گه دریِ بند خانه کشاد همان نامه در طاقِ نسیان نهاد.

پس از وَے دِرین مدّتے دیر یاز،
به اقصائے دَکھن به صد برگ و ساز

بساکس که هنگامه آراستند، "نشستند و گفتند و برخاستند"؛
پئے نامها و تصانیفِ شان، دو سه سال ازین پیش، جُستم نشان،
بدان تا موادے فراهم کنم پئے ذکرِ شان و تصانیف هم.
مرا اندر آن جست و جوئے مواد بدین نامه اش اتّفاق او فتاد.
نمی داشتم من از آن پیشتر بدین نامه و هم زنامش خبر.
زبهرِ تصانیف و احوالِ او بسے کردم و می کنم جست و جو،
نه هیچ از تصانیفِ او یافتم، نه از حالِ او، هیچ بو یافتم.
ندیدم جُز این نامه دیگر کتاب که دارد فتوح السّلاطین خطاب.

ولیکن چه اقبال و دولت کدام؟ / کزین گونه نشنیده ام هیچ نام؛
ز اقبال بیگانه ام من هنوز؛ / مرا در شبِ تار گم گشته روز.
به من گوئے، اے پیرِ روشن روان، / کجا باشد آن مرغ را آشیان.
که تا جویمش روز و شب صبح و شام، / مگر آیدم آن هما زیرِ دام،
که بالش شود بر تو سایه فگن، / قبولِ دو عالم شوی در سخن.

درین راه افتاده ام سخت کار
که دارم نه اقبال و نے بخت یار.

برم از پئے صبحِ امید رنج، / چو می بینم اندر سرائے سپنج
که باشد شبِ تار تاریک تر، / چو آید دمِ صبح نزدیک تر.
هم ایدون به خاطر همی آیدم، / که آن کو رخِ بخت بنمایدم
نباشد درین راه غیر از تو کس؛ / توئی آن حریفِ خجسته نفس،
توئی آن شکر ریز شیرین زبان، / توئی آن سخن گوئے رنگین بیان،
توئی آن خوش آهنگ نغمه سرا، / توئی آن دل انگیز جادو نوا،
همان پیکِ فرخ پیامم توئی؛ / همان خوش خبر دوست کامم توئی؛
که اقبال را ره نمائی به من / درین تیره شب از چراغِ سخن.

خاتمۂ عصامی نامه در ذکرِ جمیلِ عصامی رحمة الله علیه، متضمنِ سرگذشتِ فتوح السلاطین

بنوشند از آن ساغرِ عقل و ہوش، وز آن پس بگویند با مے فروش،
بیا ساقیا، آن شرابِ کہن بہ گردش در آور درین انجمن؛
بیار آن مئے کو نیارد خمار کند مست ما را و ہم ہوشیار؛
مئے کان کند چشم پیری بصیر، جوان را ببخشد ہنرہائے پیر:
بیا، ساقیا، زان مُدامم بدہ، بہ جامِ حیاتے دوامم بدہ؛
بدہ ساغرے تا سرایم غزل بہ گوشِ غزالِ سرایم غزل:-

غزل

چو یوشع نہ ہندی زبان باشدے در ایرانش صد داستان باشدے.
گر او قدرتے بر زبان داردے در ایران بہ ہندوستان باشدے،
زبانش یکے نغمہ پردازدے کہ راہش گران تا کران باشدے،
چو مسعودِ سعدؒش گہر باردے کہ از وے خجل بحر و کان باشدے،
ورش خود بہ ایران وطن بایدے بہ شیراز یا اصفہان باشدے،
دلِ خامہ اش تا بیاسایدے، چو حافظؒ یکے خوش بیان باشدے؛
نہ زین سان یکے بیزبان آیدے، زبانش چون باستان باشدے؛
چو شہنامہ یک نامہ آرایدے کہ خمسہ زیادت بر آن باشدے؛
ہمش چون سنائیؒ و سعدیؒ بہ دہر حدیقہ و ہم بوستان باشدے؛
اگرچند ہند آیدے زاد و بوم، ہمانا کہ در آن آوان باشدے
کہ خسروؒ، ہمان شاہِ مُلکِ سخن، بہ ہندوستان حکمران باشدے؛

هرآنچه که درباب او گفته ام — ازین گنج دُر چیده و سفته ام.

دِریغا چنین طوطئ نغمه خوان

برین شیوه کآمد به هندوستان،

به مُلکِ دگر گر پدید آمدے، — نوایش درآنجا نوید آمدے؛

زگفتش پُرآوازه بودے جهان، — سُرودش برفتے کران تاکران؛

چو فردوسیؒ وچون نظامیؒ هم او، — چو سعدیؒ وحافظؒ چو جامیؒ هم او

به هر محفلے شمعِ محفل بُدے، — ضیاگیر ازان شمع هر دل شدے.

ولے، چون چنین بودنی بود شد،

بدان سان که ایزد بفرمود شد.

(همه عاجزیم او چو راند قضا — چه براولیاؒ وچه برانبیاؑ.)

(زتاثیرِ حکمش بدان هرچه هست؛ — سرے کو که از زیرِ چوگانش رَست؟)

(همه یک به یک زیرِ فرمانِ اوست — چه اِدبارِ دشمن چه اقبالِ دوست.)

(اگر دوستے را کند پاے بند، — وگر دشمنے را کند سربلند،)

(همه محضِ داد است، بیداد نیست؛ — وگر می کُشد جائے فریاد نیست.)

قضا و قدر زان سدِ راه بود

— مگر در حقش مصلحت خواه بود —

که این مے چو گردد به خیلے کهن — درآرند در انجمن، بے سخن؛

بدان تا چو گیرند جامے بدست — ازآن مے به یک جُرعه گردند مست؛

بروالتفاتے، که باید، کنند، [۳۷] تلافیٔ مافات، شاید، کنند؛

بچینند از آن نامه هنگامهٔ، بجویند ازآن نامه خوش کامهٔ؛
فقاعے کشایند کار آگهان به نامه‌ونامش به هندوستان.

زبانم بود ارچه چون باستان
زسرتا به پا اندرین داستان،

ولیکن برآئینِ امروزه من نهادم سزاوارِ هریک سخن
[ع۱] رموز و علاماتِ اوقاف را، چه ازقسم [ع۲] نقطه چه از شوشها [ع۳]؛
به حسبِ معانی بیان نیزہم همه پاره [ع۴] درپاره آورده ام.
هم ایدون درین نامه ثبت اوفتاد بسے بیت کان نیستم طبعزاد:
دو یک بیتِ شهنامه وخمسه هم دراثنائے گفتار آورده ام؛
زگفتِ عصامی بسے بیتها به قوسین آورده ام هرکجا.

اَلا اے هنرپرورانِ جهان،
اَلا اے حریفانِ کار آگهان،

من، ازفرِ توفیقِ پروردگار، بدین پارسی درچنین روزگار؛
به تعریفِ آن فخرِ هندوستان، بسُفتم اَبا کامهٔ دوستان
درین عقد دُرهائے قیمت گران، چو دیباچهٔ، بهرِ آن گنجدان
که هست "اِنَّ هٰذا لَشَيْءٌ عُجَاب" نباشد درین دهراُورا جواب،
به گونش یگانه بوَد آن کتاب بدارد فتوح السلاطین خطاب؛

ع۱ Punctuation
ع۳ Fullstop
ع۲ Comma, Colon, etc.
ع۴ Paragraph

وگر خیزدے از دیارِ دَکَن، | همش خاستن آن زمان باشدے

که در آن زمان بر سریرِ سخن | عصامیؒ شیرین زبان باشدے؛

بدان تا به ایران ز هند آیدے | همان کان چنین و چنان باشدے.

وگر زایدے مادرش، ناگزیر | همان زادنش آن گهان باشدے،

که هم پارسی در زبانِ مغل | چو جان در تنِ هندیان باشدے.

گہے آمدم من به هندوستان | که هر سو ست انگلیس و اُردو زبان،

نداند کسے پارسی را که چیست؛ | مرا بر چنین دَور باید گریست

که در پارسی نامه پرداختم، | به طرزِ کهن تعبیه ساختم.

مرا قدرتے نیست بر پارسی، | گذشت است عمرم هم از سالِ سی.

نه ز اهلِ زبانم نه دانم زبان، | ولے کوششے کرده ام بهرِ آن

که از عهدِ طفلی و تا این زمان | دلم می کشد متصل این زبان.

چو مشغولِ شعرِ عصامیؒ شدم
ز شاگردیِ او گرامی شدم؛

ز گفتارِ او طرح برداشتم، | چو پیشینیان سر برافراشتم؛

به دل باز گفتم که هنگامهٔ | بچینم ز آندازِ نو نامهٔ،

شروعے به ذکرِ جمیلش کنم | ز نامش یکے غلغله افگنم؛

از آن رو یکے نامه پرداختم، | پئے دوستان هدیه ساختم.

همانا درین نامهٔ مختصر | در احوال و گفتارِ آن پُر هنر

چراغے بردم به هر گوشهٔ | نگاهے بکردم به هر شوشهٔ،

که تا هوشمندانِ این خوش دیار، | چو گردند آگه ازین شاهکار،

mind which led to his ultimate decision in 750 A.H. (1349 A.D.) to migrate to Mecca, never to see his native land again. He had no life's encumbrances and was loth to marry. Before taking final leave of Dawlatābād, he set his mind on the idea of leaving behind a souvenir in the form of a historical epic—a monument that would perpetuate his name.

The task, however, necessitated the collection and co-ordination of ample historical material. All that he had, even his own two Dīwāns, had been lost during the sack of Dawalatābād by Muḥammad-bin-Tughlaq. Nevertheless, he was fortunate enough to find a kind patron in the person of Bahā-ud-Dīn, the Chief Qāḍī at the Bahmanī Court in Dawalatābād. The Qāḍī was so impressed by 'Iṣāmī that he at once presented him to Sulṭān 'Alā-ud-Dīn Ḥasan Bahman Shāh, the founder of the Bahmanī dynasty in the Deccan (748 to 759 A.H.: 1347 to 1358 A.D.). In the course of the audience with the Sulṭān, 'Iṣāmī requested that he might be commissioned to poetize in Persian the history of Muslim conquest in India from Sulṭān Maḥmūd of Ghaznī down to his own time. The proposal having received the royal assent, he immediately set to work and in five months and nine days completed his epic, Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetical history of India 12,000 verses in length. It was begun on the eve of 27th Ramaḍān, 750 A.H. (9th December 1349 A.D.) and completed in the morning of 6th Rabī'-ul-Awwal 751 A.H. (14th May 1350 A.D.).

'Iṣāmī's diction is very simple, his style unaffected and clear. Both for its poetry and for its treatment of history, Futūḥ-us-Salāṭīn could be ranked among the greatest works that have been produced in India. It is a work that teaches by lucid examples and by clear warning. It conveys in simplest diction 'Iṣāmī's emotions and experiences as polished by his artistic faculty.

I take the opportunity, afforded me in publishing my appreciation of this unique work, to tell my readers that the original text of Futūḥ-us-Salāṭīn, which has already been edited by me, may soon be published by the University of Madras.

A. S. U'SHA

عجب نے کہ بر صفحۂ روزگار   همین نامه ماند ز من یادگار؛

اگرچه نماید یکے چیز نیز،   به نوعِ خودش منفرد هست نیز،

که دیباچه هست و منظومه هم،   به نامِ عصائی است موسومه هم:

کنم پیشکش نامه پیشِ شما   وزآن پس کنم التماسِ دعا.

(به نامے که اول زدم خامه را)   سرآرم بدان نام این نامه را:

به نامے که نامش سرِ نامهاست،   به ذاتے که ذاتش ورائے ثناست،

یگانے که دارائے کون و مکان است،   بلندے که بالائی وهم و گمان است،

نهانے که بود است سرِّ عیان،   عیانے ز پیدائیِ خود نهان،

همان کردگارے که دارائیش،   همان کارسازی که دانائیش،

به فهم و به علم و به وهم و گمان   ببینند مردم به قدرِ توان؛

به نامِ بدان ایزدِ بے مثال،   به شکرِ بدان هستئ لایزال

— که درهائی رحمت به ما ان برگشاد   طفیلِ یکے سیدِ پاک زاد —

ز دستِ خود اکنون نهم خامه را،   به نامش کنم ختم این نامه را.

چهارشنبه ۲۷ ر ذیقعده سنه ۱۳۵۵ هجری

مطابق

۱۰ ر فروری سنه ۱۹۳۷ء مسیحی

یوشع

PREFACE

'Iṣāmī Nāma is an appreciation in Persian verse of Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetized history in Persian of the Muslim conquest of India, by 'Iṣāmī.

'Iṣāmī and his great epic, Futūḥ-us-Salaṭīn, have remained practically unknown for the last so many centuries that I deemed it desirable to introduce them to the public through the medium of this little poem. I have attempted to give therein a life sketch of 'Iṣāmī, the peculiarities of his work and his place among the Persian poets and historians of India.

" 'Iṣāmī " is the family name as well as the pen-name of the author of Futūḥ-us-Salāṭīn. His full name is not traceable anywhere in his work.

Iṣāmī was born at Delhi about 711 A.H. (1310 A.D.) with a line of ancestors going back to 'Iṣām who was a Ḥājib (chamberlain) at the court of Nu'mān-bin-Mundhir, an ancient king of Arabian 'Irāq. One of his ancestors, Fakhrul Mulk 'Iṣāmī, held a vizierate at the court of the later Abbaside Caliphs of Baghdād, and on emigration to India was honoured with a vizierate at the royal court of Delhi during the reign of Sulṭān Iltutmish.

'Iṣāmī's grandfather, 'Izz-ud-Dīn-'Iṣāmī, with whom the poet had been brought up was a Sipah Sālār (commander of the army) during the reign of Sulṭān Balban. 'Iṣāmī does not speak of his father, who perhaps died in 'Iṣāmī's childhood. When the eccentric Muḥammad-bin-Tughlaq transported summarily all the citizens of Delhi to the new capital, Dawlatābād (Deogīr) in the Deccan, about 726 A.H. (1326 A.D.), 'Izz-ūd-Dīn who was by then 90 years of age and his grandson, 'Iṣāmī, a lad of about sixteen, were among them; the old man however died at the first stage in the journey at Tilpat, a place about twelve miles in the south of Delhi. 'Iṣāmī unwillingly proceeded to Dawlatābād and made his home there.

'Iṣāmī appears to have lived at Dawlatābād for about 24 years, during which period he became in many cases an eye-witness to the monstrous atrocities committed by Muḥammad-bin-Tughlaq in the Deccan. The enormity of the miseries caused to innocent subjects made a profound impression on his sensitive

'ISAMI NAMA

By

A. S. U'sha'

University of Madras